

भारतातील महिला सबलीकरण - एक चिकित्सा

प्रा. ए. बी. महाजन

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, नवापूर जि.नंदुरबार-४२५४१८

प्रा. डॉ. श्रीमती शुभदा ठाकरे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना:- मानवी अधिकाराचा इतिहास अतिशय प्राचीन असून त्यात मानवाच्या प्राथमिक गरजांसह अनेक नैसर्गिक अधिकार आणि स्वातंत्र्ये समाविष्ट होतात. मानवाने स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय प्राप्त करण्यासाठी अनेकदा संघर्ष केले. इंग्लंडची रक्तविहीन राज्यक्रांती, अमेरिकन स्वातंत्र्य युद्ध, फ्रान्सची राज्यक्रांती, रशियन राज्यक्रांती, भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन इ. आंदोलने ही मानवाने आपले अधिकार प्राप्त करण्यासाठी केलेली आंदोलने होत. २० व्या शतकातील पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धात मोठ्या प्रमाणात जिवीत आणि वित्त हानी होवून मोठ्या प्रमाणात मानवाधिकाराचे उल्लंघन झाले. यापुढे अशा प्रकारची महायुद्धे होवू नयेत, तसेच मानव जातीला आपल्या अधिकारांचे संरक्षण करता यावे, यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संयुक्त राष्ट्र संघाने पुढाकार घेवून १० डिसेंबर १९४८ रोजी जागतिक हक्कांचा जाहिरनामा प्रसिध्द केला. या मानवी हक्कांच्या जाहिरनाम्यात संपूर्ण मानव जातीच्या नैसर्गिक अधिकारांसह महिला, लहान मुले, अपंग, शरणार्थी यांच्या मूलभूत अधिकारांवर ही विशेष लक्ष केंद्रीत करण्यात येवू लागले. संयुक्त राष्ट्र संघाने स्त्री-पुरुष समतेचा पुरस्कार केला आहे. असे असले तरी आधुनिक काळातही महिलांना समाजात दुय्यम स्थान देण्यात येते. महिलांचे सर्वच काळात आणि सर्वच देशात कमी-अधिक प्रमाणात शारीरिक, मानसिक आणि आर्थिक शोषण झाले आहे आणि होत आहे. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात महिलांबाबत भेदभाव केला जातो. महिलांशी अश्लील व्यवहार तसेच छेडछाड, बलात्कार, विनयभंग, हुंडाबळी, खून, बालविवाह, अपहरण, वेश्या व्यवसाय, शारीरिक-मानसिक त्रास या माध्यमातून महिलांवर अन्याय, अत्याचार मोठ्या प्रमाणात होतांना दिसून येतात. या बाबी कमी करण्यासाठीच भारतात महिलांना साक्षर करून आर्थिक सबलीकरणासाठी विविध उपाययोजना आखून त्यांना अधिक अधिकार प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

संशोधनाचा उद्देश :- जागतिक पातळीवरील महिलांच्या स्थितीचा सर्वसामान्यपणे अध्ययन करून आधुनिक भारतातील मानवाधिकार आणि महिला सबलीकरणाबाबतच्या उपाययोजना व धोरणांचा आढावा घेण्यासाठी पुढील उद्देश निश्चित केले आहेत.

१. महिला सबलीकरण या संकल्पनेचा अर्थ समजावून घेणे.
२. भारतीय संविधानातील महिलांच्या अधिकाराविषयी असलेल्या तरतुदींचे अध्ययन करणे.
३. भारतातील महिलांच्या समस्यांविषयी अध्ययन करून त्यांच्या सबलीकरणाचे उपाय शोधणे.
४. भारतातील महिलांच्या अधिकाराच्या अंमलबजावणी संदर्भातील धोरणांचे अध्ययन करणे.
५. भारताने आजपर्यंत महिला सबलीकरणासाठी केलेल्या कार्यवाहीचे अध्ययन करणे.

गै हितके :- 'भारतातील महिला सबलीकरण - एक चिकित्सा' या विषयासंदर्भात अध्ययनासाठी उद्देश निश्चित करून संशोधन एका विशिष्ट दिशेने होण्यासाठी काही उपकल्पना किंवा गै हितके लक्षात घेतली, ती पुढील प्रमाणे...

१. भारतीय संविधानात मानवाच्या मूलभूत अधिकारांची तरतुद आहे.
२. भारतीय समाजव्यवस्थेत व्यवहारात स्त्री-पुरुष समता आहे.
३. भारतीय महिला मूलभूत अधिकारांचा वापर स्व:विकासासाठी करतात.
४. भारतीय महिला कायदा व विकास योजनाबाबत जागृत आहेत.
५. भारतात महिला सबलीकरणासाठी विशेष प्रयत्न केले जात आहेत.

भारतातील महिलांची स्थिती:- भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वातंत्र्य मिळाले. त्यानंतर भारतीय समाजव्यवस्थेचा विचार करून लिखित संविधानानुसार राज्य कारभाराला २६ जानेवारी १९५० पासून सुरुवात झाली. घटनात्मक तरतुदीनुसार जनतेला मूलभूत अधिकार प्रदान करण्यात आले असून संयुक्त राष्ट्र संघाने स्वीकारलेल्या मानवी अधिकार विषयक सार्वत्रिक जाहिरनाम्याचे प्रतिबिंब भारतीय संविधानावर पडलेले दिसून येते.

भारतीय संविधानात स्त्री-पुरुष समतेचे तत्त्व स्वीकारण्यात आले आहे. असे असले तरी, पारंपरिकतेनुसार भारतीय समाजात महिलांना दुय्यम स्थान देण्यात आले आहे. त्यामुळे भारतीय महिला सर्व प्रकारच्या सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक अन्यायाच्या बळी ठरल्या आहेत. विविध पारंपरिक अनिष्ट प्रथांमुळे महिलांना समाजात अत्यंत तुच्छ मानले जात असे. आधुनिक

काळातही त्या दृष्टिकोनात फारसा बदल झालेला नाही. लिंगभेद, हुंडापध्दती, गर्भजल परीक्षण, अंधश्रद्धा, धर्मभोळेपणा, अशिक्षितपणा, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव, पुरुष प्रधान संकृती, कुटुंबातील कनिष्ठ स्थान इ. कारणांमुळे महिलांना मानवी अधिकारांचा समानतेने उपभोग घेता येत नाही. महिलांना पतीकडून होणारी मारहाण, शारीरिक व मानसिक छळ, हुंड्यासाठी छळ, हुंडाबळी, महिलांचे अपहरण, बलात्कार, विनयभंग, लैंगिक छळ, अनैतिक कामासाठी महिलांचा वापर व व्यापार, कामाच्या किंवा नोकरीच्या ठिकाणी होणारा छळ ही महिलांवरील अत्याचाराची काही ठळक रूपे आपणास सांगता येतील.

महिला सबलीकरण:- महिलांचे सबलीकरण किंवा सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना सर्वार्थाने सक्षम बनविणे होय. महिलांना समाजात दुय्यम स्थान देण्यात आल्यामुळे स्त्री-पुरुष विषमता निर्माण झाली. त्यामुळे पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेत महिलांवर मोठ्या प्रमाणात अन्याय झाला आहे. आतापर्यंत महिलांवर झालेल्या अन्यायाचे परिमार्जन करणे. त्यांना सर्व क्षेत्रात समान स्थान देणे, त्यांना न्याय्य हक्क मिळवून देणे, आर्थिकदृष्टीने स्वावलंबी बनविणे आणि समाजात महिलांना सन्मानाने व प्रतिष्ठेने जीवन जगता येईल, अशी व्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे महिला सबलीकरण किंवा सक्षमीकरण होय, असे म्हणता येईल.

महिला सबलीकरणाची उद्दिष्टे :- जागतिक स्तरावर मानवी अधिकाराबाबत जागृती होवू लागल्यानंतर महिलांविषयक अधिकाराचा विचार करणे आवश्यक बनले. त्यामुळे भारतातही महिलांना मानवाधिकाराचा उपभोग घेता यावा, यासाठी महिला सबलीकरणासाठी प्रयत्न होवू लागले. त्यासाठी प्रमुख उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे असल्याचे दिसून येते.

१. समाजव्यवस्थेत स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे.
२. महिलांना समाजात मान, प्रतिष्ठा व सन्मान मिळवून देणे.
३. राष्ट्रीय विकासाच्या कार्याला गती देणे.
४. महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविणे.
५. सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे.
६. राजकीय सहभागाचे प्रमाण वाढविणे.

भारतीय संविधान आणि महिलांचे अधिकार:- भारतीय संविधानात कलम १४ ते ३५ मध्ये मूलभूत हक्कांची नोंद करण्यात आली आहे. तसेच त्यास न्यायालयीन संरक्षण प्रदान करण्यात आले आहे. भारतीय संविधानातील १४ व्या, १५ व्या आणि १६ व्या कलमानुसार सर्व प्रकारचा लिंग भेद नष्ट करण्यात आला असून शासनातर्फे महिला व मुले यांच्यासाठी विशेष तरतुदी करून त्यांच्या सर्वांगीण प्रगतीकडे लक्ष देण्यात येत आहे. २३ व्या कलमानुसार शोषण करणे, माणसांचा व्यापार करणे, यावर कायद्याने प्रतिबंध घालण्यात आला आहे. तर २१ व्या कलमात मानसाच्या जीवनास प्रतिष्ठा प्राप्तीसाठी अधिकार दिले आहेत. भारतीय संविधानातील या तरतुदीमुळे समाजात स्त्री-पुरुष समानता, स्त्री प्रतिष्ठा, स्त्री सन्मान इ. गोष्टी साध्य होण्यास कायदेशीर मदत मिळाली आहे. सन २००१ हे वर्ष 'महिला अधिकार प्राप्ती वर्ष' म्हणून साजरे करण्यात आले. त्यामुळे घरगुती हिंसाचाराला प्रतिबंध करण्याच्या कायद्याची महिलांना माहिती झाली. महिलांच्या संरक्षणासाठी केंद्र शासनाने ३९ पेक्षा जास्त कायदे केले आहेत. उदा. अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा-१९५६, मातृत्व लाभ कायदा-१९६१, हुंडाबंदी कायदा-१९६१, महिलांचे असभ्य प्रदर्शन प्रतिबंध कायदा-१९८६, सती प्रथा प्रतिबंध कायदा-१९८७, कौटुंबिक हिंसेपासून महिला संरक्षण कायदा-२००५, बालविवाह प्रतिबंध कायदा-२००६, हिंदू विवाह कायदा, वारसा कायदा, कुटुंब न्यायालय कायदा इ. असे विविध कायदे असून त्या कायद्यात वेळोवेळी दुरुस्त्याही करण्यात आल्या आहेत, असे असले तरी भारतीय लोकसंख्या पाहिल्यास स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व पाळलेले आढळत नाही. भारतातील महिलांची संख्या पुरुषांच्या तुलनेत दिवसेंदिवस कमी होत आहे.

भारतीय लोकशाही आणि महिला अधिकार :- भारताने संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्था स्वीकारून स्त्री-पुरुष, गरीब-श्रीमंत, सुशिक्षित-अशिक्षित, पुढारलेला-मागासलेला, स्पृश्य-अस्पृश्य, असा कोणताही भेदभाव न करता सर्वांना 'एक व्यक्ती, एक मूल्य, एक मत' या तत्त्वानुसार लोकशाही प्रक्रियेत समानतेने सहभागी होण्याचे अधिकार दिले आहेत. तसेच भारतीय संविधानातील मूलभूत कर्तव्यातूनही स्त्री समानतेची पूर्ती होत आहे. संविधानातील ५१-क या कलमानुसार प्रत्येक व्यक्तीने स्त्रियांच्या उणेपणा आणणाऱ्या प्रथा व परंपरा सोडून देण्याविषयी तरतूद आहे. या मूलभूत कर्तव्याच्या उचीत कार्यवाहीसाठी न्यायालयीन हस्तक्षेप मान्य आहे. महिलांनाही राजकीय प्रतिनिधित्व करण्याची संधी मिळावी, म्हणून ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती घडवून आणली आणि पंचायतराज संस्थेत महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षणाची व्यवस्था केली. त्याचबरोबर एकूण जागांच्या १/३ जागा महिला अध्यक्षापदासाठी राखीव ठेवण्यात आल्या. महाराष्ट्र शासनाने यात पुन्हा बदल करून स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ५० टक्के जागा महिलांसाठी आरक्षित करण्यात आल्या आहेत. त्यामुळे भारतातील महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेत पुरुषांपेक्षा जास्त प्रतिनिधित्व प्राप्त करता येवू लागले आहे. या अधिकाराचा वापर भविष्यात नक्कीच उच्च पदे प्राप्त करण्यासाठी महिलांना होवू शकेल. त्यातूनच महिला सबलीकरणाचा उद्देश पूर्ण होण्यास मदत होईल. भारताच्या राष्ट्रपती, पंतप्रधान, लोकसभा सभापती, राज्यसभा उपसभापती, राज्यपाल व मुख्यमंत्री, मंत्री अशा सर्वोच्च पदापर्यंत महिला पोहचलेल्या आहेत. महिलांना मतदानाचा अधिकार, उमेदवारी करण्याचा अधिकार, प्रतिनिधित्व करण्याचा

अधिकार देण्यात आलेला असला, तरी संसदेत तसेच राज्यविधीमंडळात महिलांसाठी आरक्षणाची तरतुद नसल्यामुळे महिला प्रतिनिधींचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

भारतीय शिक्षण पद्धती आणि महिला अधिकार :- महिलांना सक्षम करण्यासाठी त्यांना साक्षर आणि सुशिक्षित करणे आवश्यक आहे. 'शिकलेली आई घरादाराला पुढे नेई', 'मातृ देवो भव' ही वाक्ये महिलांची महात्म्य सांगणारी आहेत. तसेच युनेस्कोचे घोषवाक्य आहे की, "Educate a man & you educate an individual; Educate a woman & you educate a family." असे असले तरी महिलांचे अधिकार हनन होण्यास महिलांची निरक्षरता हा घटक कारणीभूत आहे. महिलांच्या शिक्षणाबाबत विचार केल्यास ब्रिटिशांचे शिक्षणविषयक धोरण अनुकूल होते. खऱ्या अर्थाने ब्रिटिश काळात भारतात स्त्री शिक्षणाला प्रारंभ झाला. भारतातील अनेक थोर विचारवंत, समाजसुधारक, लेखक इत्यादींनी महिलांच्या शिक्षणाची महती विषद केली. महात्मा जोतीराव फुले, सावित्रीबाई फुले या दाम्पत्याने मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. आणि मुलींच्या शिक्षणाची दारे खुली झाली. महर्षी कर्वे, छत्रपती शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाला महत्त्व दिले आणि अनुसूचित जाती-जमाती व मुलींच्या शिक्षणासाठी पुढाकार घेतला.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील संविधानात शिक्षणविषयक अनेक तरतुदी करण्यात आल्या. संविधानातील २१-अ कलमान्वये ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुला-मुलींना मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देणे बंधनकारक केले आहे. असे असून आजही सन २०११ च्या जनगणनेनुसार ७४.०४ टक्के भारतीय साक्षरतेत ६५.४६ टक्के महिला साक्षर आहेत. भारतात हे साक्षरतेचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. ही समाधान देणारी बाब असली, तरीही सन २०११ च्या जनगणनेप्रमाणे ५ ते ९ वयोगटातील ५३ टक्के मुली निरक्षर आहेत. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ६७ वर्षे झाली, तरीही महिलांची साक्षरता टक्केवारीचे प्रमाण समाधानकारक होवू शकली नाही. ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील महिलांची साक्षरतेबाबतची स्थिती तर अतिशय विदारक आहे. महिला साक्षरतेचे प्रमाण कमी राहण्यास अनेक घटक कारणीभूत आहेत. त्यात प्रामुख्याने घरकाम व शेतीकामास मदत, बालविवाह, दारिद्र्य, मजुरांचे स्थलांतर, दुर्गम भागातील शाळा, अभ्यासक्रम, मार्गदर्शनाचा अभाव, धार्मिक दृष्टिकोन, महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, आरोग्य सुविधांचा अभाव, पुरुष प्रधान कुटुंब इ. घटकांमुळे महिलांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले जाते.

भारतातील महिलांची आर्थिक स्थिती :- भारताने स्त्री-पुरुष समतेचे तत्त्व अंगिकारलेले असल्यामुळे कौटुंबिक अर्थार्जनामध्ये पुरुषांप्रमाणे महिलांनाही समान संधी आहे. भारतीय महिलेला वारसा अधिकार, मालमत्ता संपादन करण्याचा अधिकार, उद्योग-व्यवसाय करण्याचा अधिकार, नोकरी करण्याचा अधिकार आहे. मात्र पारंपरिक रूढी, परंपरांचा प्रभाव भारतीय समाज व्यवस्थेवर असल्यामुळे महिलांना आजही वारसातील मालमत्तेत वाटा दिला जात नाही किंवा त्यातही दुय्यम व गौण स्थान दिले जात असते. अर्थव्यवस्थेत महिलांचा सहभाग कमी असतो. बहुतेक महिला घरकाम किंवा मजुरीची कामे करतात. कौटुंबिक गरजा पूर्ण करण्यातच महिलांचा वेळ जात असतो. शिक्षणाअभावी महिलांना उद्योग, नोकरी प्राप्त करता येत नाही. म्हणून महिला सबलीकरणासाठी महिलांच्या आर्थिक स्थितीत परिवर्तन होणे आवश्यक आहे.

महिलांचे सबलीकरण करण्यासाठी त्यांना उद्योग, व्यापार, नोकरी अशा विविध क्षेत्रात संधी मिळणे आवश्यक आहे. भारतात ३ टक्क्यापेक्षा कमी महिला प्रशासन आणि व्यवस्थापन क्षेत्रात नोकरी करतात, तर ५० टक्के महिला औद्योगिक देशात कार्यरत आहेत. एकंदरीत आर्थिक उत्पादनात भारतातील २५ टक्के महिलांचा सहभाग आहे. हेच प्रमाण औद्योगिक देशात ३७ टक्के आहे. मात्र शेती, मोलमजुरी, घरकाम, भंगार गोळा करणे, अशा अतिश्रमाच्या क्षेत्रात महिलांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. एकट्या शेती क्षेत्रातून मिळणाऱ्या उत्पादनातून ७० टक्के उत्पादन महिला मिळवितात. तसेच राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनांतर्गत एकूण कामगारात ४९.३३ टक्के महिला कामगारांचे प्रमाण आहे. याशिवाय खाजगी उद्योगात महिलांना पुरुषांपेक्षा कमी मजुरी देवून त्यांची पिळवणूक केली जाते. भारतातील ३४ टक्के महिला ५० रु. पेक्षाही कमी मिळकतीत आपल्या कुटुंबाच्या दैनंदिन गरजा भागवतात. यातील १४ टक्के कुटुंबांना पिण्यासाठी शुध्द व पुरेसे पाणी मिळत नाही. ६७ टक्के कुटुंबातील महिलांना स्वच्छतागृहे उपलब्ध नाहीत. एकंदरीत १९ टक्के भारतीय महिलांना बऱ्यापैकी रोजगार मिळत असून इतर महिलांची आर्थिक स्थिती दयनीय आहे.

भारतातील विविध योजना आणि महिला सबलीकरण:- भारतात केंद्र व राज्य शासनाने महिला सबलीकरणाच्या धोरणाला अग्रक्रम दिला आहे. समाजाच्या व्यापक हितासाठी महिला विकास कार्यक्रमांना महत्त्व देण्यात आले आहे. महिलांना रोजगार प्राप्त करता यावा म्हणून महिलांना रोजगाराचे प्रशिक्षण देणे व रोजगार सहाय्यता कार्यक्रम केंद्र शासनाने सन १९८७ पासून सुरू केला. त्या अंतर्गत महिला बचत गट स्थापन करून त्यांना विविध व्यवसायाचे प्रशिक्षण दिले जाते. यात कृषी, पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यपालन, हातमाग, हस्तकला, खादी, रेशीम उद्योग इ. व्यवसायाचे प्रशिक्षण देवून रोजगार उपलब्ध करून दिला जात असतो. महिला सबलीकरणासाठी स्वयंसिद्धा, स्वःशक्ती, स्वाधार यासारख्या विविध योजना केंद्र शासनाने सुरू केल्या आहेत. त्या योजनांचा लाभ महिला मोठ्या प्रमाणात घेत आहेत.

८. इंटरनेट वेबसाईट.

